

Ненасильство у наш час стає історичною необхідністю. Філософія ненасильства несе в собі зародки нової історії, вона здатна спрямовувати людство на перехід до антропогенної епохи.

Джерела і література.

1. Глобальніе проблему и общечеловеческие ценности /под ред. Василенко Л.И., Ермолаевой В.Е. - М., 1990 - С. 76-85.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини. - Дрогобич, 1991. - С. 43.
3. Камю А. Бунтующий человек/ Человек и его ценности. - М., 1991. - Ч. 1. - С. 98.
4. Крымский А. Моральніе ценности и императивы виживания / Нравственность в контексте современности. Материалы симпозиума. - К., 1995. - С. 20.
5. Лютер М. К. Паломництво до ненасилля. - К., 1992. - С.76.
6. Ненасиліе: філософія, етика, політика / под ред. Гусейнова А.А. - М., 1993. - С. 23-28.
7. Рассел Б. Человечество в опасности // Вопросы философии. - 1988. - № 5 - С. 131.
8. Сименко М. Сила політики - в політиці ненасильства // Людина і політика - 2001. - № 6. - С. 122-128.
9. Турченко В. Філософія ненасильства в контексті проблем націоналізму // Людина і політика. - 2001. - № 6. - С. 122-128.
10. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. М, 1992. - С. 65

Ю.К.Недзельська, В.Я.Павленко

Особливості поховань деяких категорій покійників в Україні

У період відродження української духовності великого значення набуває науковий аналіз різноманітних аспектів, які є складовими цього важливого процесу для розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. Одним із таких аспектів слід вважати проблему дослідження смислоттєвих сенсів буття українського народу пов'язаних із поховальною обрядовістю, яка на протязі всієї української історії була центроутворюючим чинником формування ціннісних орієнтацій суспільства та високomorальної особистості.

За багатовікове існування людство виробило багато типів поховань та поховальних обрядів, які стали невід'ємною частиною суспільного життя. Актуальність дослідження визначається тим, що, по-перше, поховання часто є єдиним джерелом інформації про давноминулі часи, вірування та уявлення людей, їх звичаї. По-друге, речі, що супроводжували покійного в інший світ, несуть інформацію про побут, розвиток виробництва та суспільства в цілому. По-третє, вивчення становища поховання та поховальних обрядів має значення для розуміння рівня розвитку моралі суспільства. Саме поява поховань, як вважають вчені, свідчить про появу моралі, а ставлення до покійних - про рівень моральності людей і суспільства. В цьому можна пересвідчитись не лише на матеріалах давніх часів, але і недалекого минулого - масове знищення фашистами та енкаведистами мільйонів людей (Бабин Яр, Освенцім, Катинь, Биківня) говорять самі про себе. По-четверте, ставлення до померлих віддзеркалює і становище живих. Неповага до мертвих переходить у нехтування живими, знецінює людську особистість і тоді народні маси стають гвинтиками на шляху досягнення чиеїсь мети: чи, то світової революції, чи світового панування.

Разом із тим, суспільство орієнтоване на минуле, суспільство, де основним стає культ померлих предків не має майбутнього, адже тим самим воно не дбатиме про живих, тобто для нормального розвитку слід відкинути крайнощі: і не абсолютизувати минуле, але його не можна й забувати. Аналіз характеру поховань та поховальних обрядів є важливим для вивчення культурно-духовної спадщини України.

Слід зазначити, що в Україні рівність людей перед смертю не визнається. На відміну від іудаїзму [8: 146-162] та ісламу [6: 266-276], де перед смертю всі рівні, обряд поховання спрощений, одяг для всіх однаковий, відсутня будь-яка пишнота, в українців соціальне походження проявляється і в похованні. Померлих важливим із цієї точки зору є аналіз поховань різних типів покійників.

Поховання князів, вождів і правителів на терені України мало свої особливості. Звичай убивства вождів із метою, щоб ті віддали силу, а не забрали її на той світ, на Україні не сформувався. Навпаки, поховальні звичаї підкреслювали повагу до правителів і намагання всіляко полегшити їхнє існування в потойбічному світі. Наприклад, був поширений звичай ховати правителів на санях, щоб вони після похорону могли легше дістатися до Раю, оскільки вважалося, що на санях правитель зможе їхати до Раю і влітку й узимку. Відомо, що у 1015 році так поховали князя Володимира Великого. На санях ховали й інших князів і не тільки в Україні, але й на півночі, в Московії. Як стверджує Ф.Вовк, „всіх Московських царів до Петра I возили в трунах на похорон на санях літом і зимою” [2:341]. Сани, в яких ховали митрополитів і патріархів, а також царів, були пишні оздоблені. Пізніше звичай ховати на санях представників знаті поступово зник, зате залишився серед нижчих верств населення й існував ще досить довго [4:251].

Поховання „сильних світу”, тобто правлячої верхівки або багатих людей, відрізняється на території України з того часу, коли скіфи почали ховати своїх царів не у звичайних курганах, а в так званих скіфських царських курганах. Такі кургани досліджували археологи на Півдні України. Різниця в похованнях є свідченням того, що знать була привілейованою навіть перед лицем смерті, а прості люди і після смерті поважали й боялись своїх вождів. У стародавніх слов'ян навіть існувало повір'я, що знать може одразу потрапити до Раю. Зразу ж після прийняття християнства в Київській Русі з'явилося уявлення, що в Раю живуть тільки видатні люди, — князі, вожді та бояри, і тільки пізніше Рай став розглядатися як соціальнооднорідний [4:241].

У IX-X ст. арабськими й грецькими авторами (Масуді, Ібн-Фадлан, Лев Диякон) фіксується звичай приносити в жертву жінок або наложниць при похованні господаря. Мала місце практика поховання господаря не лише з рабинею чи наложницею, які забажали цього добровільно, але і вбитими насильницьким шляхом [1:147]. Зафіксовані випадки, коли померлих військових вождів ховали, покладаючи у могилу разом із ними рабинь і бойових коней. Так, у могилі неподалік Десятинної церкви виявленню вбиту жінку-рабинею, прикрашену дорогоцінними виробами. За язичницьким слов'янським звичаєм раби мусили обов'язково супроводжувати господаря у потойбіччя так само, як і певні речі домашнього ужитку. Вони там мали служити йому, вдовольняти його забаганки. Жінки, як вважалося, створені задля втіхи чоловіка, а тому лише разом із ним можуть потрапити туди, де вічний спокій і блаженство. І не лише свідчення іноземних авторів указують на цей звичай, але й давньоруська билина прямо вказує на те, що по смерті богатир Михайло Поток був похований разом із живою дружиною:

Його, Потока, похоронили,

А його молоду дружину Авдотію Леховидівну

З ним же живою в сиру землю. [1:148].

Маврикій (візантійський царь і письменник) засвідчує, що жінки вважали смерть чоловіка за власну, тому спалення практикувалось з дружиною, рабинею чи наложницею [9:9]. Дівчину рабинею заколювали, або ж душили. Звичай вимагав, щоб дружина добровільно йшла за чоловіком [1:136-137]. Арабський письменник X століття Ібн-Фадлан залишив опис похорону багатого руського купця у 922 році. Поховальна церемонія відбувалась у такій послідовності: спочатку небіжчика тимчасово поклали в могилу на 10 днів. За цей час відбувались приготування до похорон: готувалась одежа, припаси. Одна з невірниць добровільного погодилась бути похованою разом із господарем, із того часу стали пильно опікувати її, а дівчина в ті дні пила й веселилась. Небіжчика спалювали в човні, тому в день похорону витягали човна на берег. Коли все було готове, дівчина урочисто попрощалась з цим світом. На човен поставили лавку, застелили килимами, а вгорі над лавкою зробили намет. Дівчину завели до цього намету і там баба („янгол смерті”), яка була розпорядницею похоронів, вбила її, потім тіло поклали на човен разом із померлим. Після спалювання на тому місці зробили могилу [4:245].

Арабський письменник розповідає про досить цікаву розмову, яку він вів при цьому з русином. Той насміхався над ним і казав: „Ви, араби, нерозумний народ, — найдоржжю й найшановнішу людину ви кидаєте в землю, де її поїдають звірі та черва. А ми палимо її в один мент, так, що вона негайно й без затримки попадає в Рай”. При цьому русич розсміявся й додав: „Божа Ласка, очевидна в тому, що подме вітер і pomoже спалити її в один мент.” [4:245-246].

Обряд спалення померлих звичайних людей був простішим. Початковий Літопис свідчить, що спалювання мерців практикувалось на Лівобережжі, у сіверян, радимичів, в'ятичів та в кривичів. Усі стародавні відомості про палення мерців цілком підтверджені сучасними розкопками, які свідчать, що для погребального вогнища робили земляне підвищення на яке клали дрова, а на дрова померлого, поруч із ним зброю, їжу, різні речі, худобу, а трохи далі — труп жінки, і - усе це палили й присипали землею. Ібн-Фадлан описує обряд спалення в човні, але іноді князів палили чи ховали як вершника на коні [4:256].

Поховання звичайних людей в Україні більш скромніше, ніж „сильних світу цього”. Віруючі люди похилого віку здебільшого спокійно, з усвідомленням необхідності ставилися до факту смерті. Вони були переконані, що існування на цій землі припиняє лише їх тіло, а душа відходить у небеса. Тому великого значення надавалось її стану: намагалися не грішити, частіше сповідатися. Відчуваючи близьку кончину, просили до себе священика для відпущення гріхів і очищення душі. Кожен бажав зустріти цей момент у повному розумі, молив Бога, щоб смерть не була раптовою, скажімо, внаслідок нещасного випадку.

Коли людина помирала, то обмити й одягнути її кликали старших людей. Покійників убирали в новий, а іноді й святковий одяг. На Бойківщині дуже часто жінки зберігали на смерть своє весільне вбрання. На Поліссі чоловіків убирали в білі полотняні штани, білу сорочку, на голову обов'язково надягали шапку, ноги обмотували білими шматками тканини. На Гуцульщині чоловіків оперізували вовняним поясом, жінку завивали у перемітку, укривали білим полотном, знімали з неї усі прикраси. Мерцеві - чоловікові клали біля голови шапку, парубкові — крисаню, а дівчині — вінок із барвінку. Згідно зі звичаєм, покійник одну ніч повинен був залишатися вдома. Біля небіжчика горіли свічки, в головах поруч із домовиною на столі лежав хліб, стояли миска або чашка зі свяченою водою, стелили хустину, клали свячені пахучі трави. Двері в хаті покійного були постійно відчинені. Коли приходили люди, то перш за все вони молились. У різних етнографічних районах України при покійнику поводили себе по-різному. На

Бойківщині та Гуцульщині ще до середини ХХ ст. зберігався звичай проводити забави при померлому: "грушку", "лопатки" та ін. Це ніби повинно було нагадувати людям, що життя триває, розганяти тугу за покійним. На Поліссі в хаті мерця поводили себе спокійно, не робили нічого зайвого, що могло порушити тишу й спокій. Увечері в хаті покійного священник відправляв панахиду. Протягом ночі завжди хтось мусив залишатися в одній кімнаті з покійником, - його не можна було залишати самого.

У день похорону присутні прощалися з померлим, ніби прощаючи всі його провини. Коли виносили труну з дому, то, за давньою традицією українців, домовиною тричі стукали об кожний поріг, щоб померлий попрощався з хатою і більше ніколи не повертався. Місце, на якому стояв гріб обсыпають житом (щоб не бракувало хліба), кладуть сокиру (щоб ніхто більше не вмирав), а інколи замітали хату [5:201].

В Україні до кінця ХІХ ст. везли покійника на цвинтар саннями, дещо пізніше труну несли на плечах. На Гуцульщині такий похід час від часу зупинявся і трембіта на довколишні гори сповіщала про цю сумну подію. На Бойківщині і в хаті, поки лежав покійник, і під час його провів на кладовище по ньому "голосили", "йойкали". На кладовищі після панахиди й виголошення священником "Вічна пам'ять" родичі кидали землю в могилу, подекуди й гроші. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід — "коліашню", "обід", "горячину" (Бойківщина), "холодний обід", "мерлини", "жалібний стіл" (Полісся).

Поминали покійника через дев'ять днів ("дев'ятини"), сорок ("сороковини") і через рік ("роковини"). Щорічно через тиждень по Великодню, на Провідну неділю, а в деяких регіонах — і на Зелені свята, люди цілими сім'ями йшли помолитися на могили близьких і родичів. Упорядковували могили напередодні. В окремих районах України в цей день на могилах справляли "тризну": приносили й споживали їжу. За померлим носили жалобу, яка проявлялася в тому, що від дня смерті до похорону чоловіки не голилися (Бойківщина). Дівчата на знак смутку розпускали волосся, жінки не носили прикрас. Протягом року в хаті не можна було колядувати, щедрувати і взагалі співати.

Поховання жонатих та нежонатих людей суттєво відрізнялось. При похованні не жонатих людей були присутні деякі елементи весільної обрядовості, їх називали "князем" та "княгинєю". Померлій "княгині" серед живих парубків обирали "князя", а "князю" — "княгиню". Під час похорону вони виконували роль наречених покійників, а після — удівців [5:210]. Це пояснюється тим, що на тому світі чоловік буде жити зі своєю жінкою, чи з жінками.

Дівчат та хлопців убирали у весільний одяг, на руку одягали перстень із воску, до правої руки прив'язували весільний рушник. Хлопцям до пояса прив'язували червону устку. Дівчатам на виданні розплітали і розпускали коси, вдягали, як на весіллі: з вінком із барвінку, із квітками та стрічками, а, крім того, пекли коровай, клали його зверху на труну, а після похорону роздавали на могилі шматочки його всім родичам небіжка [2:212].

Особливим чином здійснювалося поховання так званих "нечистих" покійників. До цієї категорії покійників належали відьми, самогубці, упирі, нехрещені діти.

Усі дії, що виконувались при похованні такого померлого, були спрямовані як на забезпечення успішного переходу душі покійного у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу мерця, оскільки за певних умов дух померлого міг повернутися. У народі розрізняли також те, як умирала людина — своєю чи "наглою" смертю, і відповідно до цього використовували різні обряди.

Існували певні відмінності при похованні самогубців, убитих, утоплеників, вбивць. Людей, які покінчили життя самогубством завжди остерегались їх навіть

ховали не на кладовищі, а поза ним. Такі похорони були позбавлені християнського обряду.

За християнським звичаєм душа людини лише тоді знайде спокій коли буде похована в землю, а в іншому випадку вона приречена на вічне страждання. Але, не заважаючи на це, в запорозьких козаків існував звичай покарання злочинців різними видами смертної кари, зокрема, через повішення на шибениці, насаджуванням на гостру палю, закопуванням убивці живцем у землю разом із своєю жертвою. Приреченого до повішення на шибениці підвозили верхом на коні, накидали на ший петлю і, вдаривши коня, проганяли його. Часом вішали за ноги, або залізним гаком за ребро. Шибеник висів у науку іншим до тих пір, поки його кістки не розсипалися. Знімати його заборонялося під страхом смертної кари. Гостра паля - це дерев'яний стовп висотою 4,5 і більше метрів із залізним півтораметровим шпилем. На цей шпиль приреченого насаджували так, щоб гострий кінець на 35 сантиметрів виходив за спиною. Страчений сидів на палі до тих пір, поки повністю висохав. Ховати такого покараного в землю заборонялось. Таким чином, вбивцю карали тим, що позбавляли його поховання та прирікали його душу на вічне страждання. [7: 102-103].

Тіло вбитого нечистим не вважалось, навіть існує повір'я, що шматочки тіла чи одягу вбитого дуже цілющі у хворобах. Тому, як засвідчує Іпатівський Літопис, 1147 року кияни вбили свого князя Ігоря і збігалися люди до свого вбитого князя, і „брали з крові його, і з покрову, що був на ньому на тілі його, на спасіння собі і на зцілення”. Цілющою вважалася також і мотузка, на якій повісився самогубець і багато хто намагався заволодіти шматочком її. [4:263].

Після прийняття християнства в Київській Русі починаються змінюватись традиції народу. Зокрема, з'явилась традиція, згідно з якою душа дитини, що померла і похована не хрещеною, ніколи не знайде спокою і вічно страждатиме. Але ця традиція бере свій початок ще з давніх часів. Свідченням цього є існування в народів, які ще стоять на первіснообщинній стадії, (наприклад, індіанське плем'я діти Чорного каменю) звичаю ховати інакше тих дітей, у яких ще не виросли зуби, (це означає у них ініціацію), або були мертвонародженими. Тіла таких дітей підвішують на дереві, бо їхні душі відлітають не в країну Мертвих, а на небо [3: 24]. Душі нехрещених дітей можуть тинятися не лише в місцях поховання померлих, але й біля водойм, в лісі, і це вірування знайшло відображення у поемі "Лісова пісня" Лесі Українки.

Вважалось, що довго плакати за "нечистими" мерцями не можна, бо вони можуть повернутись у світ живих і попросити перестати плакати за ними. Тому особливо матерям, у яких померла нехрещена дитина, довго плакати не дозволялося [2:213].

Ще одну категорію нечистих мерців складали знахарі, відьми, упирі та вампіри. Після смерті всякі злі відьми, упирі, чаклуни можуть оживати й приходити до живих. Вони, за народним повір'ям, не розкладаються. Особливо шкідливі упирі та вампіри, що по ночах виходять із могил і душять людей та п'ють у сплячих кров. Відьми по смерті часто стають упирями, виходять із могил і мстять своїм ворогам. При похованні цієї категорії покійників дотримувалися охоронної символіки та магічних дій: убивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, посипали очі або могилу маком, завалювали її камінням чи сміттям, на кладовищах прибивали бляшаного півня, співу якого ці злі духи сильно бояться. Це повинно було створити штучні перепони для виходу цих мерців та їх "духу" із могили. Упирі звуться ще Марою, Зморою або Маною, — це вони по ночах душять людей, і взагалі скеровують на лиху стежку, — звідси пішли слова „марити”, „мріяти” [4:237].

Надто довга агонія свідчила про те, що покійник "нечистий", тому вдавалися до деяких засобів, щоб швидше прийшла смерть і душі легше було вийти з тіла: просвердлювали дірку в стіні, розбирали стріху, клали вмираючого на землю, просили паламаря дзвонити у церковний дзвін по "вмерлому" тощо [2: 215].

Таким чином, спосіб поховання залежав від багатьох чинників, серед них: соціальне походження, вік, стать, яку посаду при житті займав покійник (військовий полководець, митрополит, князь, багата людина) тощо. Відмінність поховання різних категорій людей засвідчує нерівноправність людей і після смерті.

Поховальна обрядовість в Україні показує розвинутість (або навпаки, нерозвинутість) соціальної структури суспільства, адже з найдавніших часів існували відмінності в поховальній обрядовості померлих залежно від їхнього соціального статусу. Аналіз історичних свідчень показує наявність залежності між повагою та пошаною до живих і повагою та пошаною до померлих під час похорону. Але цей зв'язок не стільки прямий, скільки зворотній: соціальні верстви чи прошарки, яких особливо вшановують при похованні, користуються особливою пошаною і за життя. Цей принцип зберігався навіть в умовах декларованої соціальної зрівнялівки і нищівної боротьби з релігією: якщо київських князів хоронили в храмах, то видатних партійних діячів - у Кремлівській стіні. Виховний момент для живих у цих традиціях очевидний.

Джерела та література

1. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. - К.: Наукова думка, 1992; 176 с.
  2. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. - К.: Мистецтво, 1995.- 336 с.
  3. Итс Р.Ф. Шепот Земли и молчание Неба. Этнографические этюды о традиционных народных верованиях.-М.: Политиздат, 1990.- 318 с.
  4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. - К.: АТ "Обереги", 1991-424 с.
  5. Культура і побут населення України: навчальний посібник/ В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. - 2-е видання. - К.: Либідь, 1993.- 288с.
  6. Макусд Р. Ислам / Пер. с англ. В. Новикова- М.: ФАИР-Прес, 1998.- 304 с.
  7. Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. Розповіді про запорізьких козаків.- 2-е видання. К.: МП "Пам'ятки України", 1991,- 302 с.
  8. Пилкингтон С.М. Иудаизм/ Пер. с англ. Е.Г. Богдановой. - М.: ФАИР-ПРЕС, 2000.- 400 с.
- Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів: Слово, 1991.-96 С.5